

Ю. Г. КОЛОСОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІСЛЯПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК КРИМУ В 1958—1959 рр.

В 1959 р. Кримська первісна експедиція (керівник С. М. Бібіков) продовжувала дослідження в районі Байдарської долини та прилеглих до неї західних відрогів Ай-Петринської Яйли.

Роботи провадились в гроті Водопадному, навсі Шанка та на стоянках Ай-Дімітрі, Велика поляна, Кобаларська¹.

В гроті Водопадному проведені стаціонарні розкопки, інші місцезнаходження були прошурфовані.

Грот Водопадний розташований на південному схилі Ай-Дімітровського котлована (Куйбишевський район). Він знаходиться за 40 м над тальвегом струмка на лівому березі каньйону, на висоті приблизно 800 м над рівнем моря. Грот утворився шляхом вивітрювання більш м'яких порід вапняку. Найбільша глибина гроту — 6 м, вхід відкритий на ППЗ, висота у місця входу близько 2 м. Дно не має ґрунтових на шарувань; воно уступом переходить у невелику площадку (60×12 м), що досить круто падає униз, обриваючись потім у бік каньйону.

В північно-західній частині площадки був закладений розкоп площею 100 м², що дав таку стратиграфію (рис. 1).

Верхній шар складався з гумусованого ґрунту; товщина його зростала вниз по схилу від кількох сантиметрів до 0,5 м в нижній частині. У цьому шарі було знайдено залишки пізньонеолітичного часу.

Нижній шар жовто-червоного суглинку з домішкою щебеню досягав у скелястих уступах 1 м товщини і виклинювався поступово біля краю площадки. У верхній та середній частині шару були виявлені культурні залишки пізньоазійського часу.

Матеріали верхнього неолітичного шару представлені виробами з кременю, керамікою та кістками тварин. Крем'яний інвентар складається з нуклеусів підпризматичної та плоскої форми (4 екз.; рис. 2, 1), ножовидних пластинок та їх уламків (75 екз.), мікропластинок (52 екз.), скребоків (5 екз.) і відщепів. Один скребок виготовлений на відщепі округлої форми (рис. 2, 2) і чотири на кінці ножовидних пластинок (рис. 2, 3, 4). Крім того, знайдено по одному екземпляру пластинок із скошеним краєм і з виїмкою (рис. 2, 5), 18 пластинок із слідами часткової бокової ретуші (рис. 2, 6) та 4 знаряддя з притупленим ретушню краєм (рис. 2, 7—9). Порівняно більшу групу (13 екз.) становлять геометричні знаряддя, серед яких 4 трапеції з струганою

¹ В розкопках брали участь співробітники ІА АН УРСР А. В. Мігур, О. В. Цвек, В. Г. Збеневич, Б. Я. Брязкун і студенти КДУ ім. Т. Г. Шевченка В. А. Круц, Л. Г. Мацкевой. Всі перелічені стоянки в різні роки були виявлені автором статті.

спинкою (рис. 2, 10—13), 4 трапеції з ретушшою, що далеко заходить на спинку (рис. 2, 14, 15), 3 звичайних трапеції (рис. 2, 16, 18) та один сегмент з притупляючою ретушшою по дузі.

Уламки кераміки знайдені в невеликій кількості. Посудини мали жовтувато-червоний або сірий колір. В тісті домішка товченої мушлі, вапняку, іноді кварцу. Товщина стінок від 1,2 до 0,5 см. Вінця посудин прямі із скошеними або злегка відігнутими назовні краями. В одному з них (рис. 2, 24) верхня частина із зовнішнього та внутрішнього боків орнаментована злегка скошеними широкими овальними ямками. Інші вінця (рис. 2, 21) мають овальні ямки тільки з внутрішнього боку.

Рис. 1. Розріз площадки грота Водопадного по північній стороні ділянки 14а — 14 м.

1 — гумусний шар; 2 — жовто-червоний суглинок; 3 — скеля.

На третьому уламку вінець (рис. 2, 23) зовнішній бік трохи нижче краю орнаментований глибокими (0,7 см), невеликими діаметром ямками, які утворюють опуклості у вигляді перлин. Із зворотного боку по скошеному краю вінець нанесені вузькі, схилені в правий бік насічки. Орнаментация вінця косими або прямими врізними рисками із зовнішнього та внутрішнього боків або овальними ямками характерна для неолітичної кераміки південно-західного району гірського Криму. Посуд з таким орнаментом був знайдений на всіх неолітичних стоянках цього району, де збереглася кераміка: навісах Фатьма-Коба², Шан-Коба³, Таш-Аір I (шар Va)⁴, Кая-Ароси⁵.

Іншим характерним прийомом орнаментации цієї кераміки є наколи у вигляді глибоких ямок, що утворюють на протилежному боці вінця перлини. Частіше ямки наносилися із зовнішнього боку посудини. Кераміка з Фатьма-Коби має й інший варіант орнаменту: наколи, нанесені з внутрішнього боку так, що ззовні посудина оперезана

² Розкопки С. М. Бібікова, Фонди ІА АН УРСР.

³ Фонди Музею антропології та етнографії в Ленінграді (№ 5369).

⁴ Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма, МИА, № 91, М., 1960, стор. 162, табл. XLV, 1.

⁵ В колекції Бахчисарайського музею є три фрагменти вінця, орнаментовані по зовнішніх краях рисками (№ 223, 224, 138, 225, 317, 228, 229). Ці фрагменти опубліковані в трьох працях О. О. Формозова, але автор на рисунках не показує рисок. Див., наприклад, А. А. Формозов, Неолит-Крыма и Черноморского побережья Кавказа, МИА, № 102, М., 1962, стор. 111 (рис. 10, 8, 12, 13).

частими перлинами. На уламку посудини з Шан-Коби ямки розташовано двома рядами, що вертикально спускалися від зрізу вінець вниз по корпусу.

Спостереження над керамічним матеріалом з неолітичних та енеолітичних стоянок України показали, що досить характерною для енеолітичного часу ознакою є прикрашення посудини перлинами з зов-

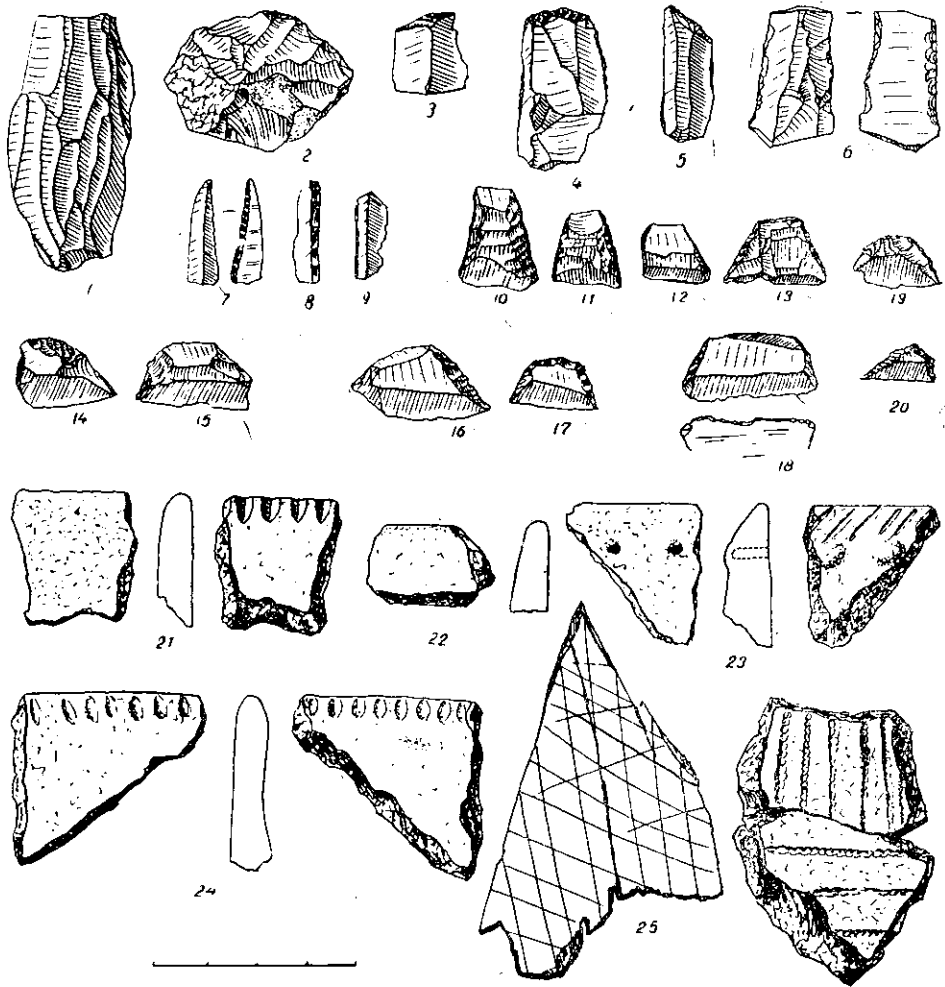

Рис. 2. Крем'яний, керамічний та кістяний матеріал з першого шару гроту Водопадного.

нішнього боку вінець, а для неолітичного — з внутрішнього боку в поєднанні з наколами ззовні⁶.

Якщо керуватися цією хронологічною ознакою, то, оскільки в названих стоянках Криму переважають вінця, орнаментовані наколами ззовні та перлинами з внутрішнього боку, їх слід віднести до самого пізнього неоліту — рубежу енеолітичного часу.

⁶ Д. Я. Телегін, Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия, КСИА, вып. 9, К., 1959, стор. 16; Е. Ф. Лагодовская, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Основные итоги исследования Михайловского поселения, КСИА, вып. 9, К., 1959, стор. 24; Д. Я. Телегін, Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 76, 77; його ж, Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме, КСИА, вып. 4, К., 1955, стор. 145.

Фауністичний матеріал верхнього шару гроту Водопадного, за попереднім визначенням В. І. Бібікової, складається з кісток благородного оленя, косулі, порожнисторогих (баран, козел), свині (дикої?), зайця та дрібних гризунів. Слід відзначити один фрагмент лопатки тварини, орнаментований тонкими врізними лініями, що перехрещуються (рис. 2, 25).

В гумусованому шарі гроту виявлені також окремі фрагменти кераміки, які відносяться, мабуть, до епохи міді (рис. 2, 26).

У нижньому шарі були знайдені кістки тварин та вироби з кременю: нуклеуси, відщепи, пластинки, різці, скребки, геометричні мікроліти, пластинки з боковою виїмкою, із скошеними та притупленими краями, проколка та ін.

Знаряддя були зроблені з сірого кременю. Часто зустрічається кремій з білою патиною. Нуклеусів виявлено 4 (рис. 3, 1, 2), три з них мають по дві скошені площадки і один — одну. На одному нуклеусі пластинки відділені з усіх боків, на трьох інших негативи сколів є тільки з одного боку. Ножовидних пластинок та уламків знайдено 61, відщепів сколів — понад 350. Більшість різців виготовлено на масивних і товстих пластинках та уламках. Поодинокі екземпляри представлені різцями на довгих вузьких та на реберчастих пластинках. Два з них — подвійні різці (рис. 3, 3). В цій групі знарядь найчисленніші різці бокового типу (рис. 3, 4—11). Усього їх виявлено 10. Скребки представлені одним екземпляром, що виготовлений на кінці зламаної пластинки з трохи скошеним робочим краєм, та двома знаряддями на кінцях досить масивних пластинчастих відщепів (рис. 3, 12—14). Геометричні мікроліти налічують вісім сегментів та дві трапеції (рис. 3, 15—23). Поряд з грубо обробленими сегментами і трапеціями, звичайними для шарів азильського часу Шан-Коби, Фатьма-Коби та інших пам'яток, знайдений один сегмент (рис. 3, 23) порівняно менших розмірів, аналогічний сегментам з Сюрени II⁷ і Ала-Чук⁸. О. О. Векилова такі сегменти відносить до особливої групи (тип Сюрень II) та датує часом, що передує часу стоянок типу Мурзак-Коба.

В невеликій кількості (6 екз.) знайдені пластинки з боковою виїмкою (рис. 3, 24). В колекції є 11 пластинок різного розміру з частковою боковою ретушшю (рис. 3, 25—31). Пластинки із скошеним краєм представлені трьома екземплярами (рис. 3, 32, 33). На двох з них лінія, яка скошує кінець пластинки, рівна, на третій — злегка опукла. На цьому екземплярі ретушшю оброблений не тільки скошений кінець, а й частина бокової грані. До поодиноких знарядь відносяться пластинки з притупленим ретушшю краєм (2 екз., рис. 3, 34, 35) та проколка, яка зроблена на цілій вузькій ножовидній пластинці. Її жальце гостре, старанно відретушоване не тільки з боків, а й з брюшка (рис. 3, 36).

Цікава знахідка вістря (рис. 3, 37), яке зроблене на вузькій і довгій ножовидній пластинці, розміром 5,5 см. Лівий край цього знаряддя оброблений притупляючою ретушшю, кінець скошений. За зовнішнім виглядом це знаряддя є проміжною формою між вістрями типу шательперрон і граветт. Подібні знаряддя знайдені в азильському шарі Фатьма-Коби. Вони поряд із згаданими вище грубо обробленими геометричними формами, на наш погляд, є типами знарядь, характерними для азильського часу Криму.

Крім розкопок в гроті Водопадному та шурфовок згаданих вище стоянок району Байдарської долини, які всі попередньо можуть бути

⁷ Е. А. Векилова, Мезолитическая стоянка Сюрень II, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 8.

⁸ Ю. Г. Колосов, Новые неолитические стоянки Крыма, КСИА, вып. 7, стор. 15, рис. 14.

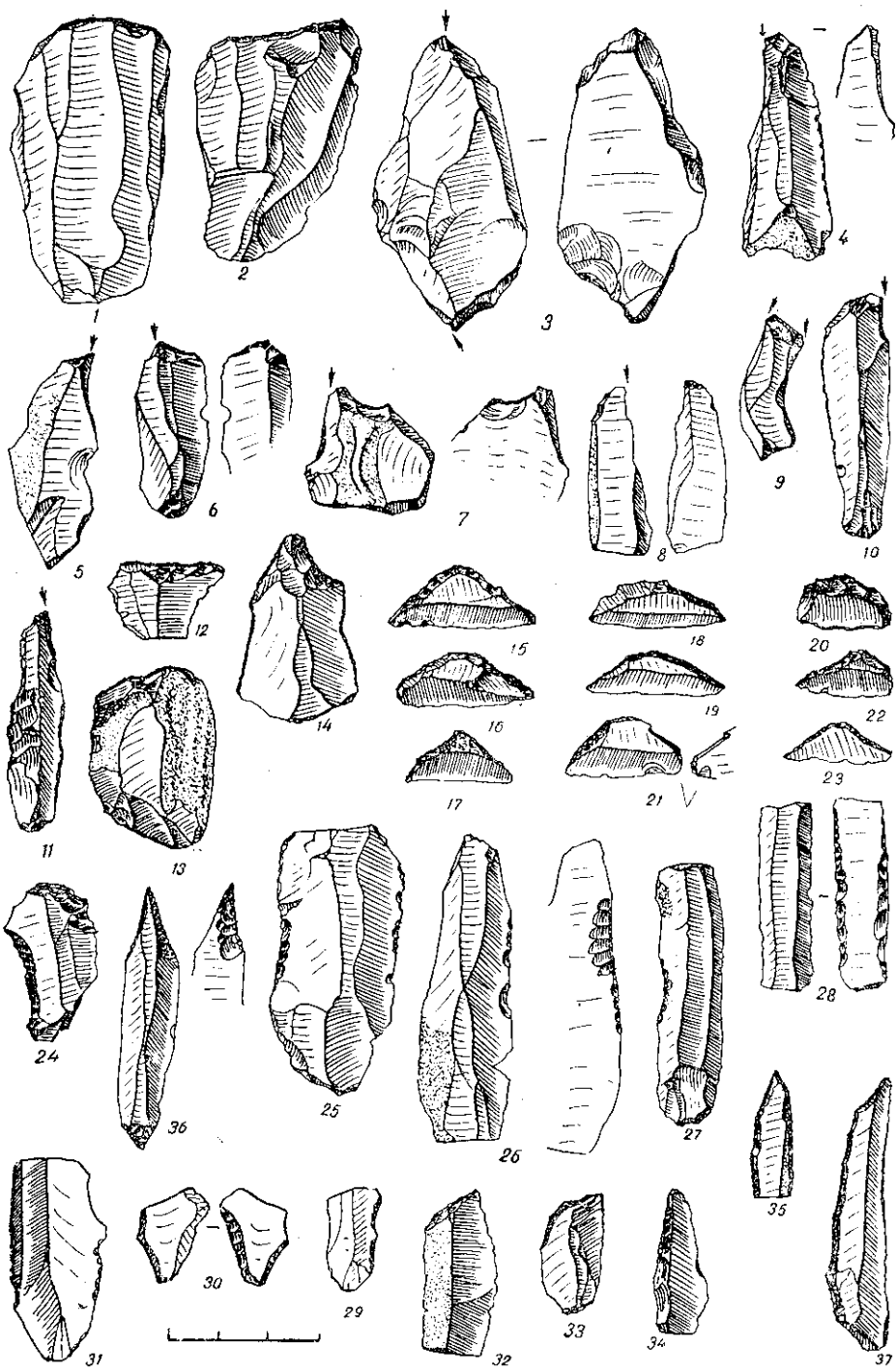

Рис. 3. Крем'яний матеріал з другого шару гроту Водопадного.

віднесені до неолітичного часу, нами були проведені розвідкові роботи в степовому Криму.

В результаті розвідок по берегах нижньої течії р. Чатирлик були знайдені дві нові неолітичні стоянки: Ішуньська та Долинка. Обидві стоянки розташовані на найвищих ділянках першої надзаплавної тераси. Як показала шурфовка, знахідки зосереджені в каштаново-солончаковому ґрунті на глибині в середньому 40—50 см від сучасної поверхні.

Ішуньська стоянка має два культурних шари. Перший — середньовічного часу і другий — неолітичного. На стоянці Долинка знайдений

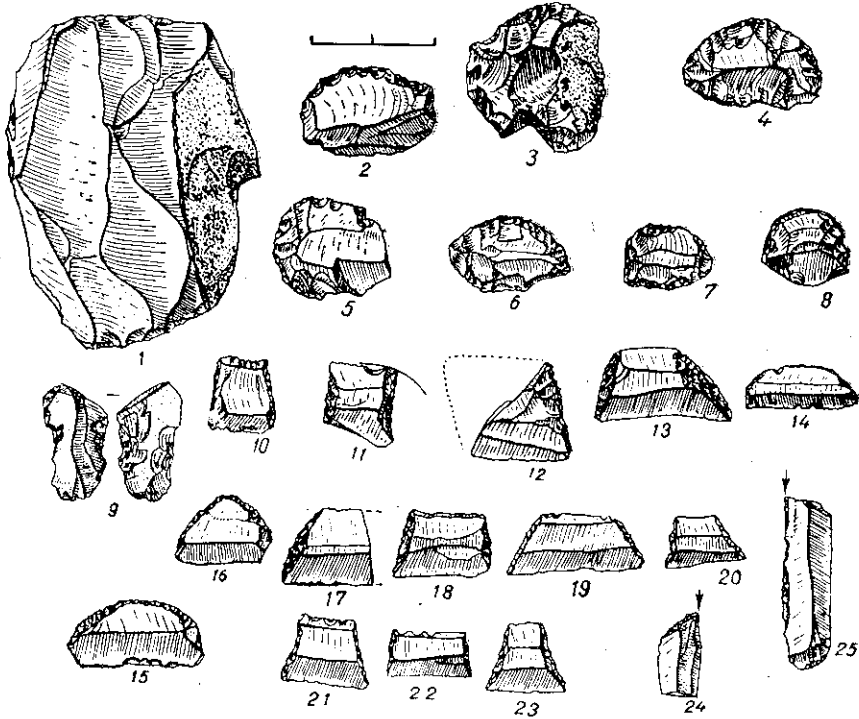

Рис. 4. Крем'яний матеріал з стоянки Ішуньська.

лише неолітичний шар. Підйомний матеріал та розвідкові шурфи з обох стоянок дали багато крем'яного матеріалу та невелику кількість дрібних фрагментів неорнаментованої кераміки⁹.

Серед виробів з кременю на Ішуньській стоянці знайдені 4 нуклеуси (рис. 4, 1), один скол від підживлення нуклеусу, пластинки та уламки без ретуші (понад 150), відщепи (близько 400). Всього в колекції налічується близько 100 мікропластинок. Тільки на поодиноких мікропластинках виготовлені знаряддя з притупленим краєм, з виїмкою, ретушню з брюшка та мікрорізці (рис. 4, 24, 25).

Найбільшу групу становлять скребки. Серед них округлі та овальної форми 32 екземпляри, на кінцях ножовидних пластинок — 19 екземплярів (рис. 4, 2—8). Найменші за розмірами округлі скребки не перевищують в діаметрі 1 см. Пластинок і уламків з частковою боковою ретушню виявлено 14 екземплярів. Знайдено 4 вкладиші кукреського типу або пластинки, підтесані з брюшка (рис. 4, 9).

⁹ Крім одного орнаментованого фрагменту вінець, який був знайдений на стоянці Долинка в 1958 р.

Порівняно значну групу становлять геометричні знаряддя (20 екз.), з них 4 трапеції з ретушшю, яка частково заходить на спинку (рис. 4, 10—13), 5 сегментів (рис. 4, 14—16) і 9 звичайних трапецій, серед яких є трапеції з зубцями у верхній основі (рис. 4, 17—23).

Ішуньську стоянку попередньо слід датувати ранньонеолітичним часом.

На стоянці Долинка знайдено 4 цілих нуклеуси, 8 підживлень конусовидних та олівцеподібних нуклеусів (рис. 5, 1—3). Як і на

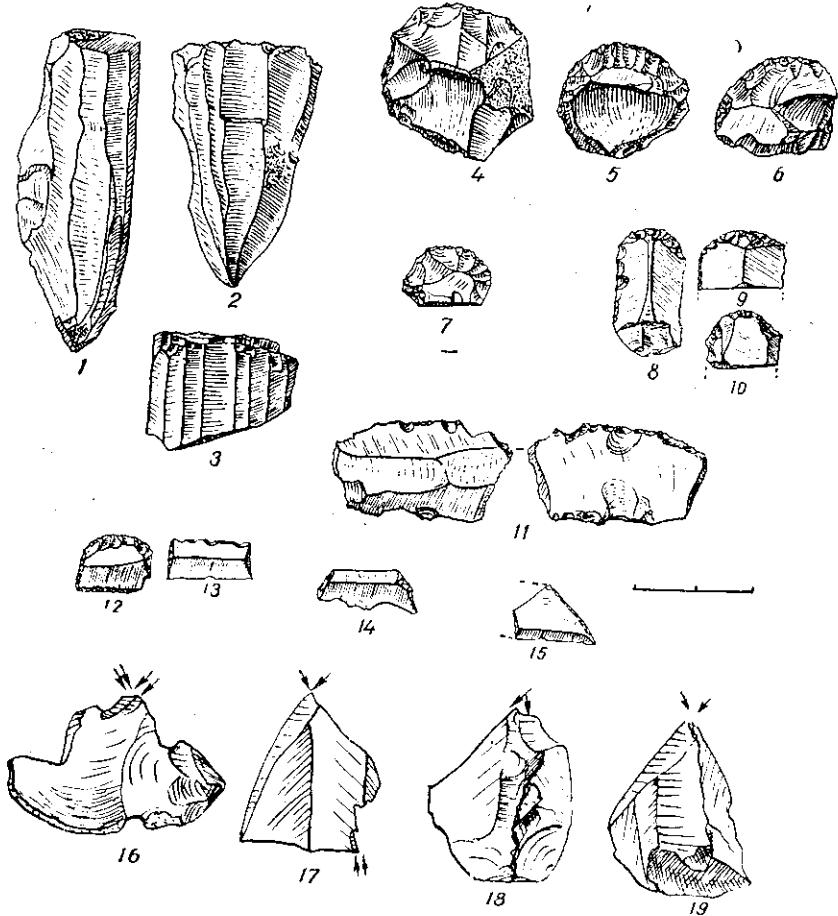

Рис. 5. Крем'яний матеріал з стоянки Долинка.

Ішуньській стоянці, переважає група скребоків на відщелах округлої та овальної форми (11 екз., рис. 5, 4—7). Скребоків на кінці ножовидної пластинки знайдено 4 (рис. 5, 8—10). Різців на сколах, відщелах та на кінці зламаної пластинки — 11 (рис. 5, 16—19).

Вкладишів кукрекського типу знайдено 6 (рис. 5, 11). Мікропластинок близько 50, серед них з притупленим ретушшю краєм 4 екземпляри і одна із скошеним краєм. Геометричних мікролітів — 4 екземпляри (рис. 5, 13—15). Всі вони, за винятком сегмента з ретушшю, що частково заходить на дугу (рис. 5, 12), виготовлені на уламках видовжених ножовидних пластинок, які оформлені по боках притупляючою ретушшю.

Слід відзначити, що низькі та довгі трапеції з стоянок Ішуньська та Долинка знаходять собі аналогії серед трапецій з степової стоянки Олексіївська Засуха, хоча останні виготовлені ще на більш вузьких

видовжених уламках пластинок (довжина нижньої основи 1,8—2 см, висота 0,5—0,7 см; (рис. 6, 1—3). Подібні трапеції є і в Кукреку, і на неолітичних стоянках Керченського півострова.

Як ми вже відзначали, знаряддя з стоянок Ішуньська і Долинка надзвичайно близькі не тільки між собою, а й дуже подібні до знарядь стоянки Олексіївська Засуха. На цих трьох степових стоянках Криму знайдені такі характерні групи знарядь, як конічні та олівцеподібні нуклеуси, геометричні мікроліти, вкладиші кукрекського типу, округлі скребки на відщеплах та різці, серед яких в більшій чи меншій кількості є серединні різці на відщеплах і сколах. Цілком ймовірно, що з геометричних мікролітів можна буде виділити в характерний тип низькі, виготовлені на видовжених пластинках трапеції (рис. 6).

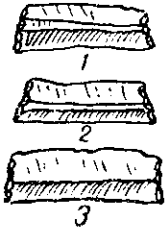

Рис. 6. Низькі трапеції на перерізі довгих пластинок.

Вперше аналогічна група знарядь була знайдена ще в 1926 р. Г. А. Бонч-Осмоловським на стоянці Кукрек. Ця група знарядь, серед яких переважали різці на відщеплах та сколах (170 екз.) і вкладиші кукрекського типу (143 екз.), виділяла Кукрек, протиставляючи його всім стоянкам з мікролітичним інвентарем Криму.

Через 12 років на Мелітопольщині, біля відомої Кам'яної Могили О. Н. Бадер і В. М. Даниленко знайшли багаточислове поселення, яке також, як і Кукрек, дало такі знаряддя, як різці на відщеплах, вкладиші кукрекського типу та ін.

Пізніше в Криму, спочатку в гірській частині (Ала-Чук), а потім і на інших пам'ятках, були знайдені такі ж типи знарядь, а останнім часом вдалося простежити поширення пам'яток кукрекського типу і на Керченському півострові¹⁰.

Таким чином, починає виразно вимальовуватися територія розміщення пам'яток кукрекського типу, межа яких на півдні Криму йде через Кукрек, на сході—через стоянки Керченського півострова (Фронтоне I, III, Кой-Асан) і Олексіївську Засуху, на заході—через Ішуньську і Долинку і на півночі—через Кам'яну Могилу.

Щодо кримських стоянок, які знаходяться на південь і південний захід від Кукреку (Ала-Чук, Таш-Аір I, IX шар), так само, як і стоянок, розташованих на північ від Кам'яної Могили (о. Кізлевий¹¹, Андрусівка¹²), то поки що в порядку робочої гіпотези можна говорити про проникнення носіїв культури кукрекського типу не тільки в гірський та передгірський Крим, на територію неолітичних племен, які розвинулися на основі місцевої мезолітичної культури, а й на північ від Кам'яної Могили—на територію, згодом зайняту сурськими та дніпро-донецькими неолітичними племенами.

В зв'язку з висуненням цієї гіпотези слід внести деяке уточнення у висловлювану нами в статті «Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові» думку про проникнення мисливців на Керченський півострів з району другого пасма Кримських гір, де в печерах і під навісами знаходилися їх довгочасні стоянки. В цьому випадку слід виключити ті стоянки Керченського півострова, які входять в коло пам'яток кукрекського типу.

Виявлені в степовому Криму пам'ятки до певної міри доповнюють наші знання про неолітичну епоху цієї території, вивчення якої, по суті, тільки починається.

¹⁰ Ю. Г. Колосов, Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові, Археологія, т. XIV, К., 1962.

¹¹ М. Я. Рудинський, Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізлевому, АП, т. II, К., 1949, табл. I, 16. Крім того, автором з колекцій М. Я. Рудинського і О. В. Бодянского з о. Кізлевого виділено ще 9 вкладишів кукрекського типу (Фонди ІА АН УРСР).

¹² Збери Н. М. Каракати і Д. Я. Телегіна, Фонди ІА АН УРСР.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ СТОЯНОК КРЫМА В 1958—1959 гг.

Резюме

В результате разведочных работ в районе Байдарской долины, а также в степном Крыму в 1958—1959 гг. автором обнаружены новые послепалеолитические стоянки (грот Водопадный, навес Шапка, Ай-Димитри, Большая поляна, Кобаларская, Ишуньская и Долинка), исследование которых существенно дополняет наши представления об эпохах мезолита и неолита полуострова.

В отличие от уже изученных послепалеолитических памятников Крыма (Шан-Коба, Фатьма-Коба и др.), давших культурные слои в последовательной хронологической смене одних другими, в гроте Водопадном представлено только два слоя: азильский и неолитический. Отсутствие промежуточного — тарденуазского слоя не уменьшает, а увеличивает значимость памятника, так как в сложных стратиграфических условиях пещерных стоянок исследователи иногда невольно допускают смешение материала, приводящее к неверному отнесению некоторых типов орудий к раннему или хронологически за ним следующему культурному слою. Поэтому возникает необходимость в дальнейших поисках памятников, подобных гроту Водопадному или, что особенно важно, памятников однослойных, имеющих чистые, несмешанные комплексы материала небольшого отрезка одной исторической эпохи.

Особенно большое научное значение имеет археологический материал с новых неолитических стоянок степного Крыма — Ишуньской и Долинки. До открытия этих двух стоянок в степном Крыму была известна только одна стоянка эпохи неолита — Алексеевская Засуха. С прибавлением к ней еще двух значительно расширяются наши представления о неолитической эпохе степной территории юга Украины, стоянки которой мы относим к кругу памятников кукрекского типа.